

Virág Teréz

A Biblia mint a pszichoanalitikus értelmezés kincsestára

(különös tekintettel a szeretet és barag megjelenésére)

Bevezetőben választ kell adnom arra az önmagamnak feltett kérdésre, mi indította el érdeklődésemet a Biblia történeteinek pszichoanalitikus felhasználására. A szálak, mint már oly sokszor, Ferenczi Sándorhoz vezetnek, akinek két, a témámmal szorosan összefüggő gondolatát már 1993-ban összekapcsoltam az emlékére rendezett konferencián tartott előadásomban. Ferenczi a *Felnöttek gyermekanalíziséről* írott tanulmánya bevezető soraiban Freud szigorúságáról így ír: „Számталanszor hall az ember könnyelmű kijelentéseket mesterünk türelmetlenségéről, »ortodoxiájáról« [...] Egyesek ótestamentumi szigorúságáról beszélnek, úgyszólván a fajelmélet alapján.” A *pszichoanalitikus technika rugalmassága* című tanulmányában a pszichoanalitikus praxis legnehezebb feladatának „a betegek felé megnyilvánuló több mint keresztényi alázat” megatunulását tartja.

Előadásomban azt a számomra fontos személyes élményt szeretném önökkel megosztani, hogy a Budapesti Iskola elméleti megállapításai, úgy tűnt fel, tükröződnek a bibliai történetekben.

Közismert, hogy Freud és Ferenczi milyen eltérő módon viszonyult a szeretet terápiás hatásához.

A Ferenczi által képviselt szeretetkapcsolat eszméje fontos szerepet tölt be a Budapesti Iskola elméleti rendszerében. Ferenczi megkülönböztette a gyengéd gyermeki és a felnőttkor szenvedélyes érzéki szeretetét. Bálint Alice írta le az anyai szeretet kettős természetét.

Bálint Mihály a primer szeretet természetét kutatta. Hermann a szeretetkapcsolat jelentkezésének helyét próbálta – mint ő maga írta – „kitapogatni”. A szeretet megjelenéséhez azt tartotta döntő lépésnek, „ahol a gyöngédségi kapcsolat elveszti a testi érintés szükségességét, a távolságon keresztül is jelen lehet”.

Ezekhez a megállapításokhoz szeretnék egy további gondolatot hozzáfűzni. A bibliai történetekkel való foglalkozás hívta fel a figyelmemet arra a jellegzetes szeretetformára, melyet gondoskodó és feltételeket szabó szeretetnek neveztem el. Gondolati kiindulópont számomra a következő vers volt: „És csinált az Örökkévaló Isten az embernek és feleségének állatbőr köntösöket, és felöltöztette őket.” (Gen. III. 21.) Tudjuk, milyen esemény előzi meg Isten gondoskodását. Megharagudott Ádárra és Évárra, mivel ettek a jó és rossz tudásának fájáról. A tiltott gyümölcs elfogyasztása után megnyílt a szemük, rájöttek, hogy meztelenek, majd fügefalevéllal betakarták testüket. De Isten nem engedi így útjukra teremtményeit, maga készíti el az állatbőr öltözetet, hogy felöltöztethesse őket. Fontos számomra, hogy Ádám még egyedül van, amikor a tilalom elhangzik, tehát csak ő hallja. A tiltást követően veszi észre Isten, „hogy nem jó, hogy az ember egyedül legyen, alkotok neki hozzávaló segítőtársat”. A feltételhez kötött gondoskodás megfogalmazása után azonnal megfogalmazódik az Ádámért aggodás, a gondoskodó szeretet, és Ádám oldalbordájából megteremti társát, Évát.

Mintha a Bálint Alice-féle kettős természetű anyai szeretet volna a modellje annak a szeretetnek, melyet az ember Istennek tulajdonít. Mintha hasonlóság lenne Ferenczi analitikus technikája, a relaxáció és megvonás ideális ellentétpárja – valamint az Istennek tulajdonított, Ádámval és Évával szemben megnyilvánuló magatartás között.

Az édenkerti fantázia mögött az anya testéről korán leszakított gyermek tárgyvesztése, traumája húzódik meg. Vágyakozás azon archaikus, feltételhez nem kötött szeretet után, amelytől az embergyermeket a kultúra megfosztotta. A hangsúlyt mégis arra a gondolatra teszem, hogy az ember

már a bibliai őstörténetben is olyan istenképet projiciált, mely a teremtés után azonnal korlátoz, hiszen a gondoskodást egy ösztönkorlátozó feltételhez köti.

A feltételhez kötött gondoskodó szeretet másik példaként Ábrahám történetét idézem. Isten őt választja ki arra a szerepre, hogy népének ősapja legyen. Annak feltételeként, hogy küldetése beteljesedjen, el kell hagynia bálványimádó atyái házáat. A feltételszabás tovább folytatódik. Isten azt kéri Ábrahámától, hogy szeretett fiát, Izsákot áldozza fel neki. A Bibliában a szeretet szó első ízben Izsák jelzőjeként mint „szeretett fiad” hangzik el. Jól tudjuk, hogy Ábrahámnak volt egy nem szeretett fia is, Izmael. Ha azt a fiút kérte volna áldozatul, akit Ábrahám anyjával együtt kiűzött a pusztába, a nem szeretett fiú „feláldozása” közönséges gyermekgyilkosság lett volna, és nem Istenért hozott áldozat.

Visszakanyarodva a történethez, Ábrahám külső jelek alapján kész teljesíteni Isten kérését. Tudjuk, hogy a történet jól végződött, mert Isten megelégedett Ábrahám szándékával is. Izsák eljut a megkötözésig, de a feláldozására nem került sor. A megjelenő angyal Isten nevében a következő ígéretet teszi: „Mivel ezt a dolgot tetted és nem tagadtad meg tőlem *egyetlen fiadat* [kiemelés tőlem – V. T.], meg foglak áldani [...] és áldottak lesznek ivadékaiddban a föld összes népei, *azért, mert* hallgattál szavamra.”

Arra a következtetésre jutottam, hogy az ideális anyai szeretet közel van az Istennek tulajdonított szeretethez. Számomra úgy tűnik, Ádám és Éva engedetlenségük előtt azt hitték, hogy Isten primer szeretetét élvezik. Várákosásukban hamar csalódtak, mikor ettek a tiltott fa gyümölcséből. Az engedetlenség után mindkettőjük szeme megnyílt, rájöttek, hogy meztelenek, védtelenek a halál ellen. Rá kellett ébredniük, hogy nincs feltétel nélküli szeretet. Talán ez a felismerés az, amire mindannyiunk szeme rá kell hogy nyíljon.

Előadásom második részében néhány esettörődék-ismertetéssel kívánom bemutatni azokat a helyzeteket, amelyekben a Bibliára való hivatkozás segítette a gyógyulást.

A sort egy sok évvel ezelőtti indirekt terápiával kezdem, melynek egy súlyosan patológiás anyagyerek kapcsolat állott a középpontjában. Az indirekt terápia szokatlan 16 éves korban, mivel azonban a fiú teljesen elzárkózott mindenféle pszichoterápiában való részvételtől, a helyzet súlyos-

sága miatt az anyának ajánlottam fel a pszichoterápiát. A 16 éves Krisztián pszichotikus tüneteket mutatott, képtelen volt elhagyni a lakást, és székletét visszatartani. Ragaszkodott ahhoz, hogy anyja szobájában aludjon, szélsőségesen agresszív volt vele, rátámadt, ütlegelte – sokszor az apa szemelátára –, ha reggel munkába menet ott akarta hagyni őt. Szélsőséges agresszivitása az anyát természetesen nemcsak lelkileg, de fizikailag is annyira megviselte, hogy végül szívpanaszokkal kórházba került. A terápia során többször jelezte, fél, hogy belehal az átélt szenvedésekbe. Magam is megijedtem, mi lesz, ha beteljesül jóslata, és mi lesz azután a gyilkossá vált fiúval.

A helyzet valóban kritikus volt, a szokásos értelmezések hatástalanok maradtak. Tudtam, hogy a család mélyen vallásos, és a Bibliához fordultam. Az Exodus XXI. rész 15. versére hivatkoztam: „Aki atyját vagy anyját bántalmazza, halállal vesszen.” Az anya figyelmét a maga szenvedéséről fia felé fordítottam, és a felelősségét hangsúlyoztam: ha nem állítja le fia agresszióját, halálos bűnbe sodorja gyermekét, aki, ha ő belehal szenvedésébe, egész életében viselni fogja ennek terhét. Beszélgetéseink során az anya közeledett ahhoz, hogy fiában meglássa a magányosságtól szélsőségesen szenvedő gyermeket. Lassan rájöttünk, olyan mértékben fél, hogy nem élné túl Krisztián halálát, hogy inkább általa akart meghalni. Amint megértette, hogy fia félelme mögött az egyedüllétől valójában az ő haláltól való indukált félelme van, csökkent Krisztián agresszív viselkedése.

Több mint 10 éve kísérem figyelemmel sorsukat, a fiú többet nem emelt kezét anyjára, lassan oldódtak pszichotikus tünetei is. A Biblia terápiás hatása tartósan bizonyult. A fiú leérettségizett, olyan pályát választott, mellyel együtt jár a gyakori külföldi utazás. Sikeres felnőtt lett belőle. Az anya szívpanaszai is megszűntek.

A második eset egy 25 éves férfi analitikus óráján hangzott el, aki kapcsolatteremtési nehézségei miatt jött analízisbe. A kiemelkedően jól szublimáló páciens képtelen volt tartós érzelmi kapcsolatra. Nagy intellektuális követelményeket támasztó munkája hétfőtől péntekig lefoglalta, a hét végén pedig nem tudott lemondani arról, hogy a szülői házban anyja főztjét egye, hogy ne vegyen részt a hétvégi családi ebédeken. Ilyen körülmények között ideje sem maradt megfelelő partnerkapcsolat kialakítására. A szüleikhez fűződő érzelmeit túlér-

tékelte, a szülők iránti szeretetet minden más fölé helyezte, bár lassan saját maga előtt is világossá vált, hogy a hétfégi együttlétek egyre terhesebbek számára. Ekkor idéztem a Genesisből a II. fejezet 24. versét. Ez így szól: „Ezért a férfi elhagyja atyját és anyját, és ragaszkodik feleségéhez és egy testté lesznek.” Kiemeltem a parancs fontosságát, amit nemcsak az bizonyít, hogy ez a Bibliában megjelenő első szabály, mely az emberi együttélésre vonatkozik, hanem az is, hogy Márk és Máté evangéliuma szerint Jézus szó szerint ugyanezen szavakkal emlékezteti a tanítványokat. Az az anya, aki nem képes lemondani arról, hogy felnőtt fiát szombat-vasárnap táplálja, nem tartja magát ehhez a parancshoz. A fiú kötelessége hát, hogy érvényt szerezzen neki. Hozzáfüztem: bár a parancs a gyermeknek szól, a szülők kötelessége, hogy betartására neveljék gyermeküket, hiszen ez az, ami a szülőt és a gyermeket egyaránt megvédi az incestuózus kötődéstől.

A felhasznált bibliai idézetet az ő esetében sem a tünet megértése helyett használtam, sokkal inkább, hogy konfrontáltassam azzal, milyen módon nehezíti leválását az anyja gyermekkori családjáról.

A következő esettörédeket szupervíziós anyag alapján ismertetem. A 18 éves fiatalember szintén extrém módon kötődött anyjához. Pszichotikus állapotban kórházi kezelésre szorult. A terápia során kiderült, hogy a szülők ágya meg az övé egyazon fal két oldalán áll, ő mindent hall, ami a szülők hálószobájában történik. Amikor a terapeuta javaslatára ezen a helyzeten változtatott, az anya érzelmi kapcsolatokra hivatkozva azt kívánta, hogy – amíg meg nem nősül – minden gondolatát ossza meg vele, életének minden eseményét mesélje el, mert kapcsolatuk csak így lehet ideális. A fiú azonban a terápia hatására kezdett leválni a szoros anya–gyerek kapcsolatról, mind kevesebb mozzanatot mondott el neki, aki ezért súlyos szemrehányásokkal illette, ami viszont a fiúban állandó büntudatot keltett.

Mivel ez a páciens is hívő keresztény volt, és a Bibliát jól ismerte, a terapeuta Lukács evangéliumából arra a történetre (Lu. II. 41–42) hivatkozott, amikor a 12 éves Jézust a húsvéti ünnepek után Jeruzsálemből hazatérő szülei nem találják. Három napra eltűnt szemük elől, „visszamarada Jeruzsálemben”, míg végül a templomban leltek rá, a doktorok között ülve, amint őket hallgatta és kérdezgette. A beteg azonnal megértette a példázatot, és saját maga folytatta nevetve: ha a 12 éves Jézus-

ról három napig nem tudtak a szülei, észre sem vették hiányát, akkor az ő anyjának sem kell mindent tudnia 18 éves fiáról.

Megkísérlem megfogalmazni, mi is történt a három, töredékesen ismertetett esetben. Hogyan és miben segítettek a bibliai idézetek a tünet megértését, a neurotikus kapcsolat leállítását? A válasszom az, hogy a Bibliát mindketten felettes-énként, tekintélyt árasztó üzenetként használtuk olyan esetekben, amikor a Biblia tekintélye, morális ereje, különösképpen vallásos betegeknél, megnövelte a terápiás hatást.

Még arról az élményemről szeretnék beszélni, ahogyan a háromgenerációs családmodell működését felfedeztem a Genézisben leírt családok történetében.

1980 óta fokozatosan figyeltem meg a holocaustot túlélő családok jellegzetes, három generáción keresztül működő családmodelljét, azt, hogy az unoka, a harmadik generáció tünetképzésének rejtett motívumai átláthatatlanok mindaddig, míg szülők és nagyszülők múltjának fájdalmas eseményeivel nem hozzuk összefüggésbe, amíg nem sikerül a gyermek tünetét a családtörténet kontinuitásában elhelyezni.

Saját pszichoanalitikus olvasatomban a Genézis történetében a központi szerepet játszó családban, az ősapák családjában, Ábrahám, Izsák és Jákob családjában, ide sorolva Jákob kedvenc fiát, Józsefet is, világosan követhető a háromgenerációs család-(neurózis)-modell.

Kezdjük a történet felelevenítését: Isten kiválasztja Ábrahámot, hogy egy nagy nép megalapítója, az egyistenhit elterjesztője legyen. Ehhez több próbatételen kell átesnie. Az első az, hogy el kell hagynia bálványimádó atyáinak házáat. Lekh-lekhá – mondja az Örökkévaló Ábrahámnak. Menj el országodból, szülőföldedről és atyád házából... (Gen. XII. 1.) A zsidó nép története tehát egy elszakadással kezdődik: a megszokott régít el kell hagyni annak érdekében, hogy valami új, addig nem létező születés. Ábrahám történetének következő állomása Sárával való házassága, majd az Isten által ígért késői gyermek, Izsák megszületése. Ábrahám újabb próbatétele régóta várt fiának feláldozása. A domináns aggasztán már feltette – ez idő tájt már mintegy 33 éves – fiát az áldozati oltárra, de végül, mint tudjuk, Izsák elkerüli saját holocaustját.

Az Izsák feláldozásáról szóló történetben egy új erkölcs, egy új kultúra jelenik meg. Mint a biblia-

magyarázat mondja: „Abban a korban csodálatra méltó volt, hogy Ábrahám Istene a gyermekáldozás megakadályozására lépett közbe, és nem annak végrehajtása érdekében.” A gyermekáldozattól Mózes így inti népét a Deuteronban: „Mert minden utálatos, amit az Örökkévaló gyűlöl, – azt tették meg isteneiknek, mert még fiaikat és leányaikat is elégették tűzben isteneiknek.” (Deut. XII. 31.) Az új kultúra érzelmi töltését jelzi a Midrásnak, a Bibliához fűzött magyarázatnak idevonatkozó jegyzete. Amikor Ábrahám felemelte kését, hogy Izsákra lesújtson, egy könnycsepp gördült ki szeméből, mely Izsák nyitott szemébe cseppent. Későbbi megvakulását a Midrás szerint ez a könnycsepp okozta.

Áttérve Izsák és családja történetére, emlékeztek arra, hogy Ábrahám és Sára milyen hosszú ideig hiába vágytak gyermekre. Ugyanez ismétlődik a második generációban. Izsák felesége, Rebeka húsz hosszú évig magtalan. Izsák ugyanúgy fohászodik Istenhez gyermekáldásért, mint atyja, Ábrahám. Tudjuk, hogy Rebeka ikerfiúkat hoz a világra, Ézsaut és Jákobot. Izsák gyermekként tudatában volt annak, hogy testvérét, Ismaelt apja azért kergette el a sivatagba, hogy ne veszélyeztesse az ő elsőszülöttségi jogait. Vajon Izsák hogyan fog viszonyulni két különböző természetű fiához?

A családtörténet jól ismert. Izsák Ézsaut jobban szerette, mint Jákobot, Rebekának viszont Jákob volt a kedvence. Izsák, mivel a feláldozási történet következtében megvakult, „nem látja”, hogy az elsőszülöttnek kijáró áldást Ézsau helyett Jákobnak adja. Jákob sorsa az, hogy neki is el kell hagynia szülei házat, hiszen menekülnie kell Ézsau gyilkos haragja elől. Izsák karizmáját, kiválasztott voltát, morális nagyságát mutatja, hogy amikor rájön becsapatottságára, megtévesztettségére, nem vonja vissza áldását, s mielőtt Jákob elmenekül, magához hívhatja, áldását megismétli és megerősíti. Így lett Jákob, most már Izsák tudatos szándéka szerint, az apjának, nagyapjának adott isteni ígéret örököse. Izsák nagysága abban áll, hogy képes belátni: ami történt, Isten akarata volt. Talán szerepet játszik ebben, hogy a vad Ézsau apja elsőszülöttjére, az elüldözött Ismaelre emlékezteti, és az emberáldozatot követelő többistenhitre, melynek majdnem áldozatul esett. Az Ismael és Ézsau közötti párhuzam nem alaptalan. A Biblia szerint a megsértett, jogaiból kitagadott Ézsau Ismaelhez fut, és feleségül veszi egyik leányát (Gen. XXVIII. 9.).

Amikor a vak Izsák megáldja Jákobot, ugyanazt

teszi, amit apja tett vele, a másodszülöttel. Hiszen a testvérek közötti rivalizálás, mely expliciten megjelenik Ézsau és Jákob között az elsőszülöttségi jogokért, már az előző generációban elkezdődött Ismael és Izsák között.

Tovább kísérve az áldásban részesített Jákob sorsát, aligha meglepő, hogy neki sem sikerült gyermekeit pártatlan szeretettel szeretnie. Fiaival szemben ugyanazt az apai magatartást tanúsítja, amit ő ifjúként átélt. Neki 12 gyermeke volt két feleségtől és két ágyasától, de Józsefet, Ráhel elsőszülöttjét, mint tudjuk, olyan megkülönböztetetten szeretete, hogy féltestvérei féltékenységükben József életére törtek. Majd József távoli, idegen országba kerül. Vele tehát már a harmadik generációban történik ugyanaz: ő, a kiválasztott, drámai körülmények között hagyja el az atyai házat.

Amikor Jákob Ráhel elsőszülöttjének adja az atyai áldást, immár harmadízben dönt az áldásosztó úgy, hogy nem a születési sorrend határozza meg, ki lesz a nép vezetője, a jövő letéteményese. Az áldásosztót apjának, nagyapjának szelleme kötelezi arra, hogy felismerje, ki fogja továbbvinni Ábrahám örökségét. Izsáknak, Jákobnak és a szeretett Józsefnek – a kenyéradónak – a zsidó nép történetében játszott szerepe bizonyítja, hogy az ősatyák, amikor valójában a családi konfliktus tudattalan feszültsége alakítja viselkedésüket, nem csak a konfliktust adják tovább, hanem az isteni elrendelést teljesítik.

A bibliai háromgenerációs családból még egy számomra különösen fontos mozzanatot szeretnék kiemelni. Jól követhető az a történelmi helyzet, amikor a gyűlölet szeretetté, vagy legalábbis megbékéléssé oldódik. „Amikor Ábrahám kimúlt és meghalt jó vénségben, öregen és éveket eltöltve és megtért őseihez...” „és eltemették őt fiai, Izsák és Ismael Makpéla barlangjában...” (Gen. XXV. 8–9.)

„És Izsák napjai voltak 180 év.” „És kimúlt Izsák, meghalt és betért népeihez öregen és napokkal telten, és eltemették őt Ézsau meg Jákob, a fiai.” (Gen. XXXV. 28–29.)

„És mikor Jákob érzi, hogy közeledik életének vége [...] szólította fiait és mondta: »Gyűljetek össze, hadd adjam tudotokra, mi ér benneteket az idők végén. Gyülekezzetek és hallgassatok, Jákob fiai, hallgassatok Izrael atyátokra.»” (Gen. XLVIII. 1.) „Majd megáldotta őket, mind a tizenkettőt.” (Gen. XLVIII. 28.) Az áldások közül kiemelkedik a Józsefnek adott áldás, melynek csak egy részle-

tét idézem: „Atyád áldásai hatalmasabbak az én szüleim áldásainál. Fölrnek az örök halmok csúcsáig. Szálljanak József fejére. A testvérek közül kiválasztottnak koponyájára.” (Gen. XLVIII. 28.) „Midőn Jákob befejezte parancsait fiaihoz, behúztta lábát az ágyra, kimúlt és megtért őseihez.” (Gen. XLVIII. 33.) Az apák halála immár a harmadik generációnál összehozza a gyűlölködő testvéreket.

Mintha Ismaelnek és Izsáknak, Ézsauanak és Jákobnak és József testvéreinek megadatott volna, hogy végigjárják az utat a gyűlölködő, gyilkos rivalizálástól a megbékélésig.

Megkísérlem összegezni, miért is tartom a Bibliát, a Biblia szellemiségét különösen alkalmasnak arra, hogy analitikus munkánk során történeteit metaforaként használjuk.

Természetesen a bibliai történeteket nem a világ-irodalom többi alkotása, a görög mitológia vagy a mesék helyett használom, terápiás munkámban azoknak is megvan az alkalmazási területük. De mi az a többlet, amit a bibliai történetek tartalmaznak? Írásomban arra törekedtem, hogy a szeretet–harag kapcsolat néhány jellemző mozzanatát felvillantssam. Az én olvasatom az, hogy a szeretet–gyűlölet, a rivalizáció harcában a szeretet győz. A kitagadott Ismael, az apai áldásról lemaradt Ézsau, a testvérgyilkosságot túlélő József együtt temeti el Izsákkal, Jákobbal és 11 testvérével apjukat.

A másik olvasatom az, hogy az ember a Genesisben nem egy feltétel nélkül elfogadó Istenalakot jelenített meg. Emlékezzünk az Angyal szavára, amit Ábrahámnak mondott: „meg foglak áldani és áldottak lesznek ivadékaid [...] azért, mert hallgattál szavamra.” Mintha az „*azért, mert*” szavakba lenne belesűrítve a feltételhez kötött szeretet lényege. Egyrészt az, hogy ha az ember mindig csak pusztán élvezője, és nem aktív megszerzője volna az Isten, az anya, a szülő feltétel nélkül gondoskodó, overprotektív szeretetének, soha nem lenne képes azzal azonosítani, hozzá felnőni, a kapcsolatot szimmetrikussá tenni.

Másrészt a feltételhez kötött, korlátozó szeretet magában kell hogy foglalja a kölcsönös elengedést. Lekh-lekhá. Menj el, hogy élhesd a magad életét. A feltételhez kötött szeretet szerintem nem hogy nem „rosszabb” minőségű, mint a feltétlen szeretet, hanem magasabb rendű. Általa leszünk olyanok, mint az Isten.

Elhangzott a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 1996. évi konferenciáján, Budapest, 1996. október 25–26.

IRODALOM:

- Bálint, A.: *Az anya iránti szeretet és az anyai szeretet*. In: *Anya és gyermek*. Pantheon, Budapest, 1941.
- Bálint, M.: *Early Developmental States of the Ego. Primary Object-Love*. In: *Primary Love and Psycho-analytic Technique*. Tavistock Publications, London 1965.
- Cooper, H.: *From Generation to Generation. Biblical and Psychological Perspectives on Grandparents*. Kézirat
- Ferenczi, F.: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Magvető, Budapest, 1982.
- Fromm, E.: *Olyanok lesztek, mint az Isten*. Akadémiai, Budapest, 1996.
- Fromm, E.: *Pszichoanalízis és vallás*. Akadémiai, Budapest, 1995.
- Hamilton, N. G.: *Tárgykapcsolat-elmélet a gyakorlatban*. Animula, Budapest, 1996.
- Hermann, I.: *Az ember ősi ösztönei*. Magvető, Budapest, 1984.
- Alőzo öt könyve és a Haftarák*. Szerk.: Dr. Hertz J. H. Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest, 1984.
- Szent Biblia*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Kiadja a Brit és Külföldi Biblia Társulat, 1912.
- Virág, T.: *Egy háromgenerációs neurozisiómodell*. In: *Emlékezés egy szederfára. Pszichoanalitikus tanulmányok a társadalmi traumatizáció köréből*. Animula, Budapest, 1996.
- Virág, T.: *Felnőttek gyermekanalízise*. Uo.
- Wolf, H.: *Jézus a pszichoterapeuta*. Egyházfórum, Budapest, 1995.

Szerényi Gábor
rajza